

**3^ο Διεθνές Συνέδριο
Αρχαίας Ελληνικής
και Βυζαντινής Τεχνολογίας**

**19-21 Νοεμβρίου 2024
ΜΕΓΑΡΟΝ ΜΟΥΣΙΚΗΣ ΑΘΗΝΩΝ**

**3rd International Conference
Ancient Greek
and Byzantine Technology**

**19-21 November 2024
MEGARON THE ATHENS CONCERT HALL**

ΟΡΓΑΝΩΣΗ

ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗΣ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ

Το Διοικητικό Συμβούλιο της Εταιρείας Διερεύνησης της Αρχαιοελληνικής και Βυζαντινής Τεχνολογίας (ΕΔΑΒΥΤ) ανέλαβε την ανάρτηση στην ιστοσελίδα της (www.edabyt.gr), σε ψηφιακή μορφή, των εργασιών του 3^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Αρχαιοελληνικής και Βυζαντινής Τεχνολογίας (Αθήνα 19-21 Νοεμβρίου 2024).

Οι εργασίες είχαν γίνει αντικείμενο κρίσεων και σχολιασμού από την Επιστημονική Επιτροπή. Επιπλέον, έγιναν κι άλλες παρατηρήσεις και σχόλια κατά την συζήτηση που ακολούθησε μετά την προφορική τους παρουσίαση στο Συνέδριο.

Οι εργασίες αναρτώνται όπως κατατέθηκαν από τους συγγραφείς μετά την ολοκλήρωση του Συνεδρίου. Οι συγγραφείς φέρουν την ευθύνη του περιεχομένου της εργασίας τους, τόσο ως προς τις απόψεις τους όσο και ως προς την ακρίβεια και την ορθότητα των στοιχείων που παραθέτουν.

The Board of Directors of the Association for Research on Ancient Greek and Byzantine Technology (EDABYΤ) undertook the posting on its website (www.edabyt.gr) of the papers presented at the 3rd International Conference on Ancient Greek and Byzantine Technology (Athens, November 19-21, 2024).

The papers had been subject to reviews and comments by the Scientific Committee. Additionally, further observations and comments were made during the discussion that followed their oral presentation at the Conference.

The papers are posted as submitted by the authors after the conclusion of the Conference. The authors are responsible for the content of their work, both in terms of their views and the accuracy and correctness of the data they present.

Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΠΑΥΛΟΥ ΑΙΓΙΝΗΤΗ ΣΤΗΝ ΙΑΤΡΙΚΗ ΤΟΥ ΑΡΑΒΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΘΗΡΙΑΚΗΣ

Αναστασία Κ. Νικολάου

Μέλος Ε.Δι.Π. του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας Δ.Π.Θ. anikolao@helit.duth.gr

Περίληψη

Η παρούσα ανακοίνωση διαπραγματεύεται έναν από τους τρόπους διάδοσης της ιατρικής συνταγής της θηριακής, που περιλαμβάνεται στο έργο «Πραγματεία» του διάσημου ιατρού της βυζαντινής περιόδου Παύλου Αιγινήτη (625-690) στο συρόφωνο και αραβόφωνο κόσμο του Μεσαίωνα. Η θηριακή, το αντίδοτο στα δαγκώματα δηλητηριωδών ζώων ήταν γνωστή από την αρχαιότητα. Ο Μιθριδάτης ο ΣΤ΄ (2ος αι. π.Χ.-1ος αι. π.Χ.) έμεινε γνωστός στην ιστορία για την καθημερινή χρήση του μιθριδάτιου. Ο Ανδρόμαχος ο Πρεσβύτερος από την Κρήτη (1ος αι. μ.Χ.) αντικατέστησε το μιθριδάτιο με τη «γαλήνη» και η έμμετρη συνταγή του διασώζεται από τον Γαληνό στο έργο του «Περί αντιδότηων». Η συνταγή αυτή περιλαμβάνει και κρέας από φίδια. Ο Ορ(ε)ιβάσιος και ο Παύλος Αιγινήτης γνωρίζουν τη θηριακή με τη χρήση φιδιών. Το ιατρικό έργο του Παύλου Αιγινήτη «Πραγματεία» γνώρισε μεγάλη διάδοση στην εποχή του. Σώζεται στα ελληνικά, μεταφράστηκε πολύ γρήγορα πρώτα στα συριακά από τον Ibn Sarābiyūn (τέλος 9ου αι.), ο οποίος αναφέρει τη συνταγή θηριακής του Παύλου, και έπειτα στα αραβικά. Ο Hunain Ibn Ishāq (9ος αι.) αναφέρει τη χρήση της θηριακής και ο al-Rāzī (865-930) χρησιμοποίησε το έργο του Παύλου ενώ ήδη τον 9ο αι. λίστες φαρμάκων σε έργα Αράβων συγγραφέων περιλαμβάνουν τη θηριακή. Η ιατρική εγκυκλοπαίδεια του Παύλου υπήρξε η βάση για τις γνώσεις του Πέρση ιατροφιλοσόφου Avicenna (ibn Sina) σχετικά με τα φίδια, ο οποίος καταγράφει τρεις συνταγές θηριακής. Σε μία από αυτές τις συνταγές αναφέρεται αναλυτικά και η προετοιμασία του κρέατος φιδιού, η οποία ακολουθεί σε γενικές γραμμές τη συνταγή του Ανδρόμαχου. Ο ibn Sherif (15ος αι.) περιγράφει την παρασκευή θηριακών αρτίσκων σχεδόν με τον ίδιο τρόπο με τον Παύλο. Στην περιοχή της Μέσης Ανατολής η χρήση της θηριακής με κρέας φιδιού απαντάται στην εβραϊκή παράδοση. Η σύγχρονη έρευνα αναφέρει ότι το φίδι αυτό είναι ο *echis coloratus*, ένα είδος που αφθονεί και σήμερα στις περιοχές της Συρίας, του Ισραήλ και της Ιορδανίας. Από τον 11ο αι. και μετά η συνταγή της θηριακής «ταξιδεύει» στη Δύση. Η σχολαστική ιατρική της υιοθέτησε την ιατρική παράδοση των Ελλήνων και Αράβων μέσω των λατινικών μεταφράσεων. Η παρασκευή της θηριακής εξακολούθησε στην Ευρώπη μέχρι και τον 19ο αι.

Λέξεις-κλειδιά: Παύλος Αιγινήτης, «Πραγματεία», θηριακή, αραβική ιατρική

1. Εισαγωγή

Η παρούσα ανακοίνωση διαπραγματεύεται έναν από τους τρόπους διάδοσης της ιατρικής συνταγής της θηριακής, που περιλαμβάνεται στο 5^ο βιβλίο του έργου «Ιατρική Πραγματεία εἰς ἑπτὰ διηρημένα βιβλία» ή απλώς «Πραγματεία» του διάσημου ιατροῦ της βυζαντινῆς περιόδου Παύλου Αιγινήτη (625-690) στο συρόφωνο και αραβόφωνο κόσμο του Μεσαίωνα. Υπάρχουν αναφορές στη σύγχρονη βιβλιογραφία ότι ο Παῦλος και το ἔργο του αποτελούν το συνδεδετικό κρίκο ανάμεσα στην ελληνική και μουσουλμανική ιατρική (Griffin 2010, 432) και θεωρείται ότι αυτός ἦταν που μετέφερε τη θηριακή στην ισλαμική κουλτούρα (Yildirim 2018, 250). Οι παραπάνω αναφορές υπήρξαν η αφορμή για περαιτέρω ἔρευνα και ἐμβάθυνση σχετικά με το ρόλο του Παύλου Αιγινήτη στα δύο αυτά ζητήματα.

2. Παῦλος Αιγινήτης (625-690)¹

Τις πενιχρές πληροφορίες για τον Παῦλο τις απαντούμε στα γραπτά του και στους Άραβες βιογράφους του. Γεννήθηκε στην Αίγινα, ἔζησε, ἄσκησε και δίδαξε την ιατρική στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου. Ὅσο ἦταν ἀκόμη στην Αλεξάνδρεια η πόλη πέρασε στα χέρια των Αράβων (642) (Griffin 2010, 431-432).² Το κύριο ἔργο του Παύλου είναι ένα ιατρικό εγχειρίδιο το οποίο σώζεται στην ελληνική γλώσσα και ο ἴδιος το ονομάζει «Πραγματεία». Στο συμπληρωματικό αυτό ἔργο συνοψίζονται κυρίως οι βασικές μέχρι τότε γνώσεις της ιατρικής με βάση το αντίστοιχο ἔργο του Ορ(ε)ιβάσιου (4ος αι), προσωπικού γιατροῦ του Ιουλιανού,³ που και αυτός με τη σειρά του εἶχε ἀνθολογήσει ἀπὸ το ἔργο του διάσημου γιατροῦ του 2ου αι. μ.Χ. Γαληνού (Manroudi 2015, 45)⁴ και ξεχωρίζουν για τη διαπραγμάτευση τους τα χειρουργικά θέματα και η φαρμακολογία.⁵ Το τελευταίο πεδίο, η φαρμακολογία του Παύλου, ἄσκησε μεγάλη επίδραση στην Ανατολή μέσω των μεταφράσεων (Οικοπομοπουλου 2016, 984). Η μεγάλη χειρόγραφη παράδοση «της Πραγματείας» φανερώνει και τη διάδοσή της (Hunger 1994, 127-128, Pormann 2004, 4-8). Το ἔργο του Παύλου παραδίδεται σε περίπου 40 χειρόγραφα. Οι κώδικες Paris. Suppl. gr. 1156 και Paris. Coislin 8 και 123 περιέχουν μερικά φύλλα ἀπὸ το ελληνικό κείμενο του 5ου βιβλίου της «Πραγματείας» του Παύλου, που είναι αφιερωμένο στα ἀντίδοτα. Τα φύλλα αυτά χρονολογούνται τον 9^ο αι. (Lherminier 2016, 229-233). Το κείμενο που περιέχεται σε αυτά τα φύλλα υπήρξε η βάση για τις πρώτες μεταφράσεις στα αραβικά στο διάστημα 800-830 (Γούτας 2001, 258), γεγονός που σημαίνει ότι το ἔργο του Παύλου μεταφράστηκε πολύ γρήγορα στη γλώσσα αυτή. Επίσης, η «Πραγματεία» μεταφράστηκε και ἀπὸ τα ελληνικά στα λατινικά (Manroudi, 2015, 43).

¹ Συνοπτικά για τον Παῦλο Αιγινήτη βλ. επίσης Scarborough, Talbot 1991, 1607-1608, Pormann 2004, 681-682.

² Για τον προβληματισμό σχετικά με την πληροφορία ότι ο Παῦλος δίδαξε την ιατρική στην Αλεξάνδρεια πριν και μετά την αραβική κατάκτηση της πόλης βλ. Manroudi 2015, 43, υποσ. 67.

³ Συνοπτικά για τον Ορ(ε)ιβάσιο βλ. Scarborough 1991, 1533, Hunger 1994, 115-117, De Lucia 2005, 660-661.

⁴ Συνοπτικά για τον Γαληνό βλ. Tieleman 2005, 315-319.

⁵ Για την επίδραση των συμπληρωματικών ιατρικών ἔργων στο curriculum της Αλεξάνδρειας βλ. Iskandar 1976, 241-242, 256. Σχετικά με τα συμπληρωματικά ιατρικά ἔργα του Βυζαντίου και με παράδειγμα ἔργο του Γαληνού βλ. Bouras-Vallianatos 2011, 194, 196-197.

3. Σύντομη αναδρομή στην ιστορία της θηριακής

Η θηριακή,⁶ το αντίδοτο⁷ στα δαγκώματα δηλητηριωδών ζώων (φιδιών, σκορπιών, ακόμη και σε δαγκώματα από λυσσασμένα σκυλιά) ήταν γνωστή από την αρχαιότητα και παρασκευαζόταν στην Ευρώπη μέχρι και τον 19ο αι. (Walker-Maikle 2013-2014, 85-86). Και ενώ αρχικά ήταν αντίδοτο για τα συγκεκριμένα περιστατικά, σταδιακά απέκτησε γενικευμένη χρήση, ακόμη και για την αντιμετώπιση των πανδημιών. Ενδεικτικό είναι ότι χρησιμοποιήθηκε και για την αντιμετώπιση της βουβωνικής πανώλης του 17ου αι. στην Ευρώπη. Μετά την περίοδο του Covid έχει αναζωπυρωθεί το επιστημονικό ενδιαφέρον για τη χρήση της θηριακής, όχι μόνο για τα αποτελέσματά της σε πανδημίες αλλά και για το γεγονός ότι ο Γαληνός, προσωπικός γιατρός του Μάρκου Αυρήλιου και του Λούκιου Βέρου, χρησιμοποίησε πειραματόζωα, πριν δοκιμαστεί η θηριακή σε ανθρώπους (Parojcic, Stupar και Mirico 2003, 31, Retsas 2020, 4, Raj et al. 2021, 2).

Οι πρώτες μαρτυρίες για τη θηριακή βρίσκονται σε επιγραφή στο ναό του Ασκληπιού στην Κω και στα δύο έμμετρα έργα του Νίκανδρου από τον Κολοφώνα (2ος αι. π.Χ) «Θηριακά» και «Αλεξιφάρμακα», στα οποία ο Νίκανδρος περιγράφει δηλητηριώδη ζώα, δηλητήρια και αντίδοτα (Karaberopoulos, Karamanou και Androutsos 2012, 1942, Μαυρουδής 2013, 66-67, 69).⁸ Η θηριακή χαρακτηρίζεται ως μία εξελιγμένη μορφή του मिθριδάτιου, το οποίο παρασκευαζόταν από 41 συστατικά και χρησιμοποιούσε ο Μιθριδάτης ΣΤ΄ από τον Πόντο (132 π.Χ.- 62 π.Χ) καθημερινά για να αποφύγει το θάνατο από δηλητηρίαση. (Marasco 2005, 621-622, Μαυρουδής 2013, 69-71).

Η πιο σημαντική συμβολή στην εξέλιξη της θηριακής συντελέστηκε από τον Ανδρόμαχο από την Κρήτη τον Πρεσβύτερο (1ος αι. μ.Χ.), συγγραφέα φαρμακολογίας, με πολύ καλές γνώσεις της βοτανολογίας και προσωπικό γιατρό του Νέρωνα,⁹ ο οποίος αντικατέστησε το मिθριδάτιο με τη «γαλήνη», μία θηριακή που πιθανόν ονομάστηκε έτσι από την υψηλή περιεκτικότητα σε όπιο (Pollak 2007, 280-281, Rousseau 2020, 52).¹⁰ Η συνταγή της «γαλήνης» περιέχει 55 συστατικά, μεταξύ αυτών και κρέας φιδιού. Το मिθριδάτιο και η «γαλήνη» λαμβάνονταν από το στόμα με νερό ή κρασί και μπορούσαν να εφαρμοστούν στο δέρμα ή στο μάτι τοπικά (Griffin 2011, 431).¹¹ Η συνταγή της θηριακής του Ανδρόμαχου είναι έμμετρο και αποτελείται από 87 ελεγειακά δίστιχα, κείμενο που διασώζει ολόκληρο ο Γαληνός στο έργο του «Περὶ ἀντιδότηων» («De antidotiis»).¹² Ο Γαληνός ασχολείται με τη θηριακή επίσης στα έργα του «Περὶ τῆς θηριακῆς πρὸς Πίσωνα» («De theriaca ad Pisonem») και στο αμφιβαλλόμενο «Περὶ θηριακῆς πρὸς Παμφιλιανόν» («De theriaca ad Pamphilianum») (Μαυρουδής 2013, 112-114, Rousseau 2020, 68-69).

⁶ Για τη γενική επισκόπηση του όρου βλ. Dilg 2005, 859-860. Για την ετυμολογία της λέξης «θηριακή» βλ. Rousseau 2020, 39-40.

⁷ Για το περιεχόμενο του όρου βλ. Dilg 2005, 61-62.

⁸ Για το συνολικό έργο του Νίκανδρου, αγγλική μετάφραση των κειμένων του και σχολιασμό βλ. Nicander, 1953. *The Poems and Poetical Fragments*, Gow A.S.F., A.F. Scholfield (επιμ.), Cambridge.

⁹ Συνοπτικά για την ιατρική στους ρωμαϊκούς χρόνους βλ. Leven 2005, 757-759. Για τον Ανδρόμαχο από την Κρήτη βλ. Marasco 2005, 50-51, Karaberopoulos, Karamanou και Androutsos 2012, 1942.

¹⁰ «ἔνια μὲν προσθεῖς, ἔνια δὲ ἀφελών, ἐποίησε τὴν θηριακὴν ὀνομαζομένην ἀντίδοτον, οὐκ ὀλίγην ἐχιδνῶν σάρκα μίξας τοῖς ἄλλοις, ἦν οὐκ εἶχεν ἢ Μιθριδάτειος. καὶ διὰ τοῦτο πρὸς μὲν τὰ τῶν ἐχιδνῶν δῆγματα καλλίων ἐστὶν ἢ θηριακὴ τῆς Μιθριδάτειου ὀνομαζομένης» (Μαυρουδής 2013, 86-87).

¹¹ Όπου και περιληπτικά η συνταγή στα αγγλικά.

¹² Για ανάλυση της συνταγής και μετάφραση στα γαλλικά βλ. Guardasole 2020a, 77-89.

Λόγω της πολυπλοκότητας της συνταγής, των διαφορετικών πολιτιστικών περιβαλλόντων και της παράδοσης από γιατρό σε γιατρό σταδιακά δημιουργήθηκαν υποκατάστατα και παραλλαγές. Οι μεταγενέστεροι γιατροί της βυζαντινής περιόδου Ορ(ε)ιβάσιος, Αέτιος Αμιδηνός (6ος αι),¹³ Αλέξανδρος Τραλλιανός (6ος αι.)¹⁴ και Παύλος Αιγινήτης γνωρίζουν τη θηριακή (Μαυρουδής 2013, 115-120).¹⁵ Ειδικότερα, ο Παύλος γνωρίζει τη θηριακή με τη χρήση των φιδιών, αντλώντας από τον Γαληνό.¹⁶

4. Το «ταξίδι» της θηριακής στην Ανατολή

4. 1. Συριακές και αραβικές μεταφράσεις ελληνικών ιατρικών έργων

Η συριακή ιατρική, με πολλές επιδράσεις από την αντίστοιχη παράδοση της Αλεξάνδρειας και η συριακή γλώσσα υπήρξαν οι ενδιάμεσοι σταθμοί για τη μεταφορά της ελληνικής ιατρικής γνώσης στον ισλαμικό και αραβόφωνο κόσμο την περίοδο κυρίως από τον 6ο έως τον 9ο αι. Στους αιώνες αυτούς παρατηρήθηκε μία έντονη λογοτεχνική παραγωγή με μέσο τη συριακή γλώσσα από λογίους Αραμαίους, Ιρανούς, Άραβες (Kessel 2019, 438-440). Στον 6ο αι. μεταφράστηκαν στα συριακά τα πρώτα μη θρησκευτικά κείμενα, φιλοσοφία, αστρολογία, αστρονομία και ορισμένα ιατρικά (Γούτας 2001, 31). Σε αυτό το κίνημα ο ρόλος της κοινότητας των Νεστοριανών υπήρξε καθοριστικός (Whipple 1936). Ο Σέργιος από την Resh-Aina είχε προχωρήσει σε μεταφράσεις έργων του Γαληνού ήδη από τον 6ο αι. (Bhayro 2019, 163-167). Η συριακή περιείχε επιστημονικούς όρους, ως αποτέλεσμα και της αλληλεπίδρασης μεταξύ των ελληνικών και συριακών πληθυσμών. Η αραβική δεν είχε επιστημονικό λεξιλόγιο και ο Hunain Ibn Ishāq, (στον οποίο θα αναφερθούμε παρακάτω), διαδραμάτισε καίριο ρόλο στη δημιουργία αραβικής ορολογίας μεταφράζοντας συριακές λέξεις στα αραβικά (Wilson-Dinkha 2010, XI-XII).¹⁷

Αραβικές μεταφράσεις ελληνικών ιατρικών έργων ζητούνται τον 8ο αι από τους γιατρούς που υπηρετούσαν στο νοσοκομείο της Βαγδάτης, οι οποίοι ήταν Νεστοριανοί. Οι γιατροί αυτοί χρησιμοποιούσαν τη συριακή γλώσσα για τις λειτουργικές και επιστημονικές ανάγκες αλλά είχαν μητρική τους γλώσσα τα περσικά εφόσον κατάγονταν από την πόλη Gundi-sabur του Ιράν. Οι επιστήμονες αυτοί «ζητούσαν τη μετάφραση ελληνικών κειμένων για προσωπική τους χρήση και για έρευνα» (Γούτας 2001, 166-169, 188-189).¹⁸ Οι Άραβες στον Μεσαίωνα έδειξαν μεγάλο ενδιαφέρον για τις θηριακές και τα αντίδοτα, (Levey 1973, 68, 70,

¹³ Συνοπτικά για τον Αέτιο Αμιδηνό βλ. Scarborough 1991, 30-31, Hunger 1994, 118-120, Garzya 2005, 19-20.

¹⁴ Συνοπτικά για τον Αλέξανδρο Τραλλιανό βλ. Scarborough, Talbot 1991, 58, Hunger 1994, 121-123.

¹⁵ Για τη θηριακή στον Αέτιο βλ. Guardasole 2020b, 138-144. Για τη θηριακή στον Παύλο Αιγινήτη βλ.. Guardasole 2020b, 145-149 με οδηγίες για την προετοιμασία του συστατικού των φιδιών. Και ο Ορ(ε)ιβάσιος αναφέρει τη συνταγή της παρασκευής της θηριακής με συστατικό τα φίδια βλ. Raeder 1928, 45, 27, 6-9.

¹⁶ Έχουμε τις εξής αναφορές : Paulus Aeginita 1921, βιβλίο 2, 35, 1924, βιβλίο 5, 2, βιβλίο 7, 11 (ακολουθούμε τις παραπομπές σύμφωνα με το σύστημα του TLG)

¹⁷ Για τη σημασία της συριακής γλώσσας στις μεταφράσεις των ελληνικών επιστημονικών κειμένων βλ. Bhayro 2019, 167, 169, 170.

¹⁸ Γενικά για τους μεταφραστές και τις μεταφράσεις βλ. Γούτας 2001, 193-200 και για την αντίθετη άποψη του Saliba βλ. Brentjes 2016, 999-1000, Levey 1973, 30-31.

87, Parojcic, Stupar και Mirico 2003, 29) είτε συντάσσοντας έργα με αυτό το περιεχόμενο, είτε περιλαμβάνοντας ανάλογα κεφάλαια σε μεγάλες ιατρικές εγκυκλοπαίδειες. Είχε προηγηθεί η μετάφραση του αντίστοιχου έργου του Ινδού Shanak Canakya (3ος αι. π.Χ.) από τα σανσκριτικά στα περσικά και κατόπιν στα αραβικά (Levey 1973, 15-17, Parojcic, Stupar και Mirico 2003, 29, Ricordel 2010, 272). Επίσης, γραπτές μαρτυρίες για τη χρήση δηλητηριώδους φιδιού στην παρασκευή θηριακής στο χώρο της Μέσης Ανατολής υπάρχουν και στη εβραϊκή ιατρική παράδοση (Amar, Serri και Lev 2024, 185). Από τον 9ο έως τον 13ο αι απαντώνται 15 αυτοτελή έργα για τη θηριακή και τα αντίδοτα (Ricordel 2010, 271, 273-274).¹⁹ Όταν οι συγγραφείς αναφέρονται στους ειδήμονες της θηριακής, συνήθως αναφέρονται στον Ανδρόμαχο και στον Γαληνό (Ricordel 2010, 275). Πριν το 1500 ο μεγαλύτερος αριθμός μεταφράσεων επιστημονικών έργων ήταν από τα ελληνικά στα αραβικά, αν και τα ελληνικά έργα μεταφράστηκαν επίσης στα συριακά, μέσα περσικά, αρμενικά και σανσκριτικά (Bentjes 2016, 989, 991-992).

4.2. Η συριακή μετάφραση της «Πραγματείας» του Παύλου

Ο Yūhannā ibn Sarābiyūn (β' μισό του 9ου αι.) για το 5ο βιβλίο του έργου του «Small Compendium» («Breviarium»), το οποίο περιλαμβάνει ιατρική ύλη σχετικά με δερματικές παθήσεις, δηλητηριώδη ζώα και γυναικολογικές καταστάσεις, αντλεί εκτενές υλικό από το έργο του Παύλου και μεταφράζει στη συριακή. Η μετάφραση αυτή δεν έχει σωθεί. Σώζεται αποσπασματικά η αραβική μετάφραση του συριακού κειμένου, με πιθανό μεταφραστή τον Mūsā ibn Ibrāhīm al-Hadīti (930 μ.Χ.).²⁰

Η μετάφραση αυτή διασώζει αποσπάσματα από το 5ο βιβλίο της «Πραγματείας» του Παύλου, στα οποία καταγράφεται η διαδικασία που πρέπει να ακολουθείται, όταν ένα δηλητηριώδες ζώο δαγκώσει έναν άνθρωπο και στη συνέχεια ο Παύλος δίνει και τη συνταγή μιας θηριακής σε χάπια (*τροχίσκους*) «πρὸς τὰ ἰοβόλα καὶ τὰ δηλητήρια, ἔχεοδήκτους, σκορπιοπλήκτους». Παραθέτουμε αποσπάσματα από το κείμενο που μας ενδιαφέρει ότι έχει μεταφραστεί:

Κοινή θεραπεία πάντων τῶν ὑπὸ τινος ἰοβόλου πληγέντων ἢ δηχθέντων. Ἐὰν δὲ συμβῆ πληγῆναί τινα ἢ δηχθῆναι ὑπὸ τινος ἰοβόλου παρ' αὐτὰ μὲν ἐκμυζησῶν κερῆσθαι [...] κέρησο δὲ καὶ συνθέτω θηριακῆ τοιᾶδε: [θηριακῆ πρὸς τὰ ἰοβόλα καὶ τὰ δηλητήρια, ἔχεοδήκτους, σκορπιοπλήκτους] βρυωνίας, ὀποπάνακος, ἴρεως Ἰλλυρικῆς, λιβανωτίδος ῥίζης, ζιγγιβέρεως ἀνά < δ, ἀριστολοχίας < ε, λιβανωτοῦ, πηγάνου ἀγρίου ἀνά < γ, ἀλεύρου ὀροβίνου < β' οἴνω πλάσσε τροχίσκους καὶ δίδου τριώβολον μετ' οἴνου. καὶ κάθαρσις δὲ πᾶσιν ἀρμόσει καὶ ἰδρωτήρια καὶ ἡ τῆς δι' ἐχιδνῶν θηριακῆς παράληψις. (Paulus Aeginita 1924, βιβλίο 5, 2).

Στη συνταγή αυτή της θηριακής δεν περιλαμβάνεται κρέας φιδιού, γνωρίζουμε όμως ότι ο Παύλος ξέρει και αυτή την εκδοχή, γιατί τη συστήνει στην αντιμετώπιση του δαγκώματος από λυσσασμένο ζώο: «καὶ ἡ δι' ἐχιδνῶν θηριακῆ καλῶς ἂν δοθείη» (Paulus Aeginita 1924, βιβλίο 5, 3). Και αυτό το χωρίο μεταφράζεται από τον ibn Sarābiyūn (Pormann 2004, 40).

¹⁹ Για αναφορές σε συγκεκριμένα έργα και συνταγές θηριακής βλ. επίσης Levey 1973, 135-145.

²⁰ Η μετάφραση σώζεται στα χειρόγραφα (α) MS 19891, Bibliothèque Royale, Brussels και (β) MS 2070, Universiteitsbibliotheek, Leiden (Pormann 2004, 13-14, 20-21).

4.3. Οι αραβικές μεταφράσεις της «Πραγματείας» του Παύλου.²¹ Η προσωπικότητα του Hunain Ibn Ishāq.

Ο Hunain Ibn Ishāq (808-873) υπήρξε ο πιο σημαντικός μεταφραστής από τα ελληνικά στα αραβικά και πρωτότυπος συγγραφέας ιατρικών έργων. Γεννήθηκε σε μία πόλη στο κεντρικό Ιράκ. Σπούδασε ιατρική στην πόλη Gundi-shapur. Ταξίδεψε σε βυζαντινές περιοχές, τελειοποίησε τις γνώσεις του στα ελληνικά και συγκέντρωσε χειρόγραφα. Το 826 γύρισε στη Βαγδάτη και έμαθε περσικά. Απέκτησε τη φήμη του πιο μορφωμένου ανθρώπου της εποχής του στα συριακά, ελληνικά και περσικά. Μετέφρασε πληθώρα ελληνικών κειμένων αλλά επικεντρώθηκε στα ιατρικά κυρίως του Γαληνού στα συριακά και στα αραβικά. Έτσι οι απόψεις του Γαληνού απετέλεσαν τη βάση της ιατρικής της Μέσης Ανατολής στη διάρκεια του Μεσαίωνα (Wilson, Dinkha 2010, XIV, Cooper 2019, 180-182). Ως προς τη μέθοδο της εργασίας του γνωρίζουμε ότι πρώτα μετέφραζε το ελληνικό κείμενο στα συριακά και μετά στα αραβικά (αν χρειαζόταν).²² Ο Hunain συνέθεσε και πρωτότυπο έργο, βασισμένο σε μεγάλο βαθμό στα έργα του Γαληνού (Pormann 2004, 114-115, Wilson, Dinkha 2010, X- XII, Ricordel 2010, 271). Το έργο του έγινε γνωστό στη Δύση από τη μετάφραση του Κωνσταντίνου Αφρικανού (11ος αι.) (Levey 1973, 171).²³ Το σώμα αυτό συμπληρώθηκε και με άλλα έργα και αποτέλεσε το πρώτο ιατρικό curriculum στις σχολές της Ευρώπης το Μεσαίωνα. Αυτό ισχύει για τη σχολή του Σαλέρνο κατά τον 12ο και 13ο αι. (Wilson, Dinkha 2010, XIV).

4.4. Ο κώδικας Vaticanus Syr. 192

Ο Vaticanus Syr. 192, ο οποίος χρονολογείται τον 11ο αιώνα, είναι δίγλωσσος κώδικας με 2 στήλες, η μία στα συριακά και η άλλη στα αραβικά. Το έργο που περιέχει ο κώδικας αυτός είναι το «Questions on medicine for students» ή «Ερωταποκρίσεις» του Hunain Ibn Ishāq. Το ιατρικό αυτό εγχειρίδιο, το οποίο με τη μέθοδο των διατυπωμένων ερωτήσεων και απαντήσεων αποτελούσε σημαντικό βοήθημα για τους σπουδαστές της ιατρικής,²⁴ συντάχθηκε πρώτα στα συριακά. Ο συγγραφέας το άφησε ημιτελές και το ολοκλήρωσε ο ανηψιός του Hubaish²⁵ και μετά μεταφράστηκε στα αραβικά. Το χειρόγραφο είναι μοναδικό, γιατί είναι το μόνο γνωστό δίγλωσσο χειρόγραφο αντίγραφο των «Ερωταποκρίσεων» του Hunain είτε της συριακής είτε της αραβικής εκδοχής (Wilson, Dinkha 2010, XIII-XV).

Στο χειρόγραφο αυτό περιλαμβάνονται ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τη θηριακή, που θα πρέπει να γνωρίζουν οι μελετητές και φοιτητές της ιατρικής, όπως η φαρμακευτική ιδιότητα του δηλητηρίου των φιδιών, η αναφορά ότι το κρέας της οχιάς είναι συστατικό της

²¹ Αναφέρουμε επιγραμματικά τις αναφορές του Pormann σε αραβικές μεταφράσεις της «Πραγματείας» του Παύλου: **1.** Το ελληνοαραβικό δίγλωσσο χειρόγραφο Paris. Gr. 2293 (Δίκτυον 51923) του 13^{ου} αι., το οποίο περιέχει αποσπάσματα από τα πρώτα 3 βιβλία της «Πραγματείας» του Παύλου. Η αραβική μετάφραση αποδίδεται στον Hunain Ibn Ishāq (Pormann 2004, 47- 60) **2.** Οι σημειώσεις του al-Rāzī, που εκδόθηκαν μετά το θάνατό του, περιέχουν υλικό από το έργο του Παύλου (Pormann 2004, 60-92) **3.** Ο al-Baladī (10ος αι.) στο έργο του «On the Therapy of Pregnant Women and Children» περιλαμβάνει αποσπάσματα από το βιβλίο της Παιδιατρικής του Παύλου (Pormann 92-114) **4.** Ο Hunain Ibn Ishāq στο έργο του «Ten Treatises of the eye» αντλεί 5 σημεία από το «Περί κολουρίων και ανακολλημάτων» του Παύλου (Pormann 2004, 114-122).

²² Αναλυτικά για τη μέθοδο εργασίας του και παράθεση παραδειγμάτων βλ. Cooper 2019, 182-192.

²³ Για τον Κωνσταντίνο Αφρικανό αναλυτικά βλ. Kwallal, Newton 2019, 1-29.

²⁴ Για την απομνημονευτική αυτή μέθοδο βλ. Ricordel 2010, 272-273.

²⁵ Ο γιος του Hunain Ibn Ishāq, Ishāq bin Hunain, και ο ανηψιός του Hubaish εκπαιδεύτηκαν στη μετάφραση από τον Hunain (Brentjes 2016, 999).

θηριακής (Wilson, Dinkha 2010, 178, 284). Ο Hunain αφιερώνει 2 φύλλα για τη χρήση της θηριακής, θεωρεί ότι ο ευρετής της ήταν ο Αριστοτέλης, αναφέρει ότι ο Ανδρόμαχος προσέθεσε στη θηριακή το κρέας της οχιάς, τονίζει τη συμβολή του Γαληνού στην αποκάλυψη της αξίας του φαρμάκου και ο συγγραφέας αναφέρεται και στην προληπτική και στη θεραπευτική ιδιότητα της θηριακής (Wilson, Dinkha 2010, 310-314). Ο Hunain Ibn Ishāq δεν αναφέρει τις πηγές του, είναι σημαντικό όμως ότι τον 11ο αιώνα ήταν γνωστές αυτές οι πληροφορίες στο συρόφωνο και αραβόφωνο κόσμο.

4.5. Muḥammad ibn Zakarīyā' al-Rāzī (865-925)

Ο al-Rāzī γεννήθηκε το 865 στην πόλη Rayy του Ιράν και πριν ασχοληθεί με την ιατρική είχε μελετήσει μουσική, φιλοσοφία, λογοτεχνία και αλχημεία. Στα 30 του ξεκίνησε τη σπουδή της ιατρικής στη Βαγδάτη. Ήταν επικεφαλής του νοσοκομείου στη Rayy και μετά στη Βαγδάτη. Το πιο ενδιαφέρον από τα πολλά έργα του, «The Comprehensive Book» («al-Kitab al-Hawi»), είναι οι πολυάριθμες σημειώσεις και παραθέματα. (Pormann 2004, 60-62, Koetschet 2019, 196-197). Ο al-Rāzī αναγνωρίζει ότι η θηριακή αντενεργεί στο δηλητήριο φιδιού και σε άλλα δηλητήρια (Taghizadieh et al. 2020, 236). Η Πραγματεία του Παύλου χρησιμοποιήθηκε από τον Ραζή (Levey 1973, 26, Griffin 2010, 432), ο οποίος αναφέρει τη θηριακή σε λίστες φαρμάκων (Yildirim 2018, 250).

4.6. Avicenna (περ. 980-1037)

Ο Πέρσης ιατροφιλόσοφος ibn Sina ή Avicenna είναι ο συγγραφέας του περίφημου «Canon of Medicine». Το έργο αυτό στηρίχθηκε στη μετάδοση της ιατρικής γνώσης που συντελέστηκε από τον Hunain και στο ιατρικό λεξιλόγιο που επινόησε ο τελευταίος στα αραβικά (Wilson, Dinkha 2010, XIV). Όταν ο Avicenna εκθέτει τις γνώσεις του για τα φάρμακα αντλεί από την «Πραγματεία» του Παύλου (Walker-Meikle 2013-2014, 87-89).²⁶ Δηλώνει ότι η θηριακή δεν είναι αποτελεσματική μόνον εναντίον των δηλητηρίων αλλά θεραπεύει και άλλες ασθένειες. Αναγνωρίζει ότι η καλύτερη θηριακή είναι αυτή του Ανδρόμαχου (Taghizadieh et al. 2020, 236). Ο ίδιος καταγράφει αναλυτικά 3 συνταγές θηριακής (Yildirim 2018, 250-259, Parojcic, Stupar και Mirico 2003, 30). Σε αυτές τις συνταγές αλλάζει τις ουσίες από τη συνταγή του Ανδρόμαχου (Ricordel 2010, 276).²⁷

5. Ibn Sherif

Ο Παύλος Αιγινήτης μας παραδίδει την παρακάτω συνταγή για τους «θηριακούς άρτίσκους»:

Ἀρτίσκων θηριακῶν σκευασία. Λαβὼν ἔχεις δ ἢ ε πυρροτέρας καὶ νεοθηράτους ἄφελε αὐτῶν τοῦ πρὸς τὴν κεφαλὴν καὶ τοῦ πρὸς τὴν οὐρὰν μέρους ἀνὰ δ δακτύλων μέγεθος καὶ πᾶσαν τὴν φολίδαν καὶ τὰ ἐντὸς αὐτῶν ἀφελὼν τὰ λοιπὰ ἔψει ἐν καινῇ χύτρᾳ μετὰ ἀνήθου, ἕως οὗ χωρισθῶσιν αἱ ἄκανθαι τῶν σαρκῶν, εἶτα ἀνελόμενος καὶ καθάρας ἀκριβῶς τῶν ἀκανθῶν τὰς

²⁶ Για λατινικές μεταφράσεις αραβικών ιατρικών πραγματειών από τον 11ο έως τον 14ο αι που αναφέρονται και σε δαγκώματα φιδιών βλ. Walker-Meikle 2013-2014, 88-89.

²⁷ Γενικά για τη νοοτροπία των αραβόφωνων γιατρών στα κείμενά τους ιδιαίτερα ως προς τα συστατικά της θηριακής βλ. Ricordel 2010, 276-282 με παραδείγματα.

σάρκας και έπιμίξας αύταΐς άρτου καθαροϋ τὸ ἴσον και λειώσας ὁμοίως ανάπлатτε κυκλίσκους ὀποβαλάμου παραπτόμενος και ψϋγε έν σκιᾷ. (Paulus Aeginita 1924, βιβλίο 7, 11)

Αυτή η συνταγή ουσιαστικά περιγράφεται περίπου με τον ίδιο τρόπο από τον γιατρό ibn Sherif στο βιβλίο του «Yadigar» (1421-1425), ένα διάσημο παραδοσιακό ιατρικό βιβλίο γραμμένο στην τουρκική γλώσσα (Yildirim 2018, 252-253).²⁸ Ο Ibn Sherif άντλησε υλικό από τα βιβλία του Avicenna (ibn Sina) και από τον βοτανολόγο και φαρμακοποιό Ibn Baytar (1197-1248) (Levey 1973, 170). Ουσιαστικά καταδεικνύεται η μεταφορά ιατρικής ύλης και γνώσης από συγγραφέα σε συγγραφέα.

6. Το «ταξίδι» της θηριακής στη Δύση

Γραπτές μαρτυρίες για τη χρήση δηλητηριώδους φιδιού στην παρασκευή θηριακής στο χώρο της Μέσης Ανατολής υπάρχουν και από τα μέσα του 12ου αι. και μετά σε ιατρικά λατινικά κείμενα της ιατρικής σχολής του Σαλέρνο της Ιταλίας, που την περίοδο αυτή βρισκόταν σε μεγάλη άνθηση (Rubin 2014, 235-238, Bouras-Vallianatos 2024, 6-7).²⁹ Στη σχολή αυτή μεταφράστηκαν στα λατινικά ελληνικά και αραβικά ιατρικά κείμενα. Χαρακτηριστικό στοιχείο για την ανάγκη της Σχολής για μεταφράσεις ιατρικών κειμένων είναι ότι στη βιβλιοθήκη της διασώζεται η πιο παλιά λατινική μετάφραση από την «Πραγματεία» του Παύλου (το 3ο βιβλίο), ο Monte Cassino MS 351 (μετά το 1070) (Kwakkel-Newton 2019, 21). Σε έργο του καθηγητή ιατρικής Matthew Platearius του 1160³⁰ απαντάται αναφορά στο ερπετό *Tyrus* (πιθανή ετυμολογία από τη λέξη *θήρ*= θηρίον) από την περιοχή της Ιεριχούς³¹ και ποια είναι η διαδικασία για να πάρει κάποιος το δηλητήριο από το κεφάλι και την ουρά του (βλέπουμε και τις ομοιότητες με το απόσπασμα του Παύλου) στην παρασκευή της θηριακής. Το ερπετό με αυτό το όνομα μάλλον ταυτίζεται με την οχιά που ενδημεί στην περιοχή της Μέσης Ανατολής και ονομάζεται *echis coloratus* (Amar, Serí και Levi 2024, 195).

Η γνώση αυτή έφτασε στη Δύση με τα ταξίδια των Λατίνων κυρίως στους Αγίους Τόπους, την ανταλλαγή ιατρικών πληροφοριών μεταξύ Λατίνων και ντόπιων πρακτικών γιατρών και ακολούθησαν οι λατινικές μεταφράσεις των αραβικών έργων (Rubin 2014, 235-236).

Εκτός όμως από τα ιατρικά κείμενα, για την ύπαρξη και το εμπόριο του φιδιού πολύτιμες πληροφορίες για το θέμα υπάρχουν και σε κείμενα προσκυνητών, στα οποία τονίζεται ότι το κρέας του συγκεκριμένου φιδιού είναι απαραίτητο για την παρασκευή της θηριακής, γι' αυτό και ήταν αντικείμενο εμπορίου με πολύ υψηλή τιμή.³² Επειδή όμως το συγκεκριμένο φίδι ήταν δυσεύρετο στην Ευρώπη, δεδομένου ότι κατά καιρούς στην Ανατολή υπήρχαν και διατάγματα που απαγόρευαν την εξαγωγή του, από το 1500 και μετά, στη Βενετία οι γιατροί προσπάθησαν να υποκαταστήσουν το κρέας του *tyrus*. (Rubin 2014, 243-247). Οι

²⁸ Συνοπτικά για τον ibn Serif βλ. <https://agsjournals.onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/j.1532-5415.2009.02417.x> [επίσκεψη στις 25-07-2024].

²⁹ Για την ιστορία της ιατρικής σχολής του Σαλέρνο βλ. συνοπτικά Green 2005, 452-453.

³⁰ «*Liber iste qui in presentia nobis legendus occurrit ex multorum antidotis est compilatus*»

³¹ Για αναφορά στα συγκεκριμένα φίδια της Ιεριχούς σε ελληνικό κείμενο βλ. Νικολαου (υπό δημοσίευση).

³² Το χαρακτηριστικό της ακριβής τιμής και της περιπλοκότητας της συνταγής παρατηρείται και στους μετέπειτα αιώνες (Shefer-Mossensohn 2009, 34-35).

Σταυροφόροι (11ος-13ος αι.) εκμεταλλεύτηκαν αυτές τις γνώσεις και εισήγαγαν ορισμένα είδη στην Ευρώπη.³³

7. Συμπέρασμα

Από τα παραπάνω φαίνεται ότι το έργο του Παύλου άσκησε ιδιαίτερη επίδραση³⁴ και υπήρξε ο συνδετικός κρίκος ανάμεσα στη βυζαντινή και στην αραβόφωνη ιατρική του Μεσαίωνα, όπως μαρτυρούν οι πολύ πρώιμες μεταφράσεις του έργου του στα συριακά και στα αραβικά. Δεν είναι όμως σίγουρο ότι αποκλειστικά από το δικό του έργο διαδόθηκε η συνταγή της θηριακής στην Ανατολή, εφόσον στο ίδιο διάστημα υπήρχαν ήδη και ανεξάρτητες μεταφράσεις των έργων του Γαληνού και οι συγγραφείς των αραβικών ιατρικών έργων δεν αναφέρουν πάντα τις πηγές τους. Οπωσδήποτε όμως οι πληροφορίες του Παύλου για το συγκεκριμένο θέμα βρήκαν στο χώρο της Ανατολής την προϋπάρχουσα εβραϊκή παράδοση και μετά τον 12ο αιώνα μεταφέρθηκαν και στη Δύση μέσω των λατινικών μεταφράσεων των σχετικών αραβικών έργων δημιουργώντας μια συνέχεια στην ευρωπαϊκή δυτική ιατρική.

Βιβλιογραφία

Amar, Z., Y. Serri and E. Lev, 2024. *The Theriac of Medieval al-Sham*. Στο : Bouras-Vallianatos P., D. Stathakopoulos (επιμ.), *Drugs in Medieval Mediterranean. Transmission and Circulation of Pharmacological Knowledge*, Cambridge : Cambridge University Press, σ. 184-203.

Bhayro, S., 2019. *The Reception of Galen in the Syriac Tradition*. Στο: Bouras-Vallianatos P., B. Zipser (επιμ.), *Brill's Companion to the Reception of Galen*, Leiden: Brill.

Bouras-Vallianatos, P., 2011. Reading Galen in Byzantium. The fate of "Therapeutics to Glaucón". Στο: Bouras-Vallianatos P., S. Xenophontos (επιμ.), *Greek Medical Literature and its Readers. From Hippocrates to Islam and Byzantium*, New York: Routledge, σ. 180-197.

Bouras-Vallianatos, P., 2024. *Medieval Mediterranean Pharmacology*. Στο: Bouras-Vallianatos P., D. Stathakopoulos D. (επιμ.), *Drugs in Medieval Mediterranean. Transmission and Circulation of Pharmacological Knowledge*, Cambridge: Cambridge University Press, σ. 1-33.

Brentjes, S., 2016. Translation and Transmission of Ancient Scientific Texts. Στο: Irby L. G. (επιμ.), *A Companion to Science, Technology, and Medicine in Ancient Greece and Rome*, vol. I, New Jersey: Wiley - Blackwell, σ. 988-1003.

Cooper, M. G., 2019. Hunain Ibn Ishāq and the Creation of an Arabic Galen. Στο: Bouras-Vallianatos P., Zipser B. (επιμ.), *Brill's Companion to the Reception of Galen*, Leiden: Brill, σ. 179-195.

³³ Ένας ακόμη τρόπος εισαγωγής της θηριακής στη Δύση περιγράφεται από τον Griffin 2010, 432.

³⁴ Για την αντίθετη άποψη βλ. Levey 1973, 27.

- Γούτας, Δ. 2001. *Η Αρχαία Ελληνική Σκέψη στον Αραβικό Πολιτισμό*. Αθήνα: Περίπλους [Ελληνική μετάφραση του: Gutas, D., 1998. *Greek Thought, Arabic Culture*, London: Routledge].
- De Lucia, R., 2005. Oreibasios von Pergamon. Στο: Leven K.-H. (επιμ.), *Antike Medizin. Ein Lexicon*, München: C.H.Beck, στήλες 660-661.
- Dilg, P., 2005. Antidot. Στο: Leven K.-H. (επιμ.), *Antike Medizin. Ein Lexicon*, München: C.H.Beck, στήλες 61-62.
- Dilg, P., 2005. Theriak. Στο: Leven K.- H. (επιμ.), *Antike Medizin. Ein Lexicon*, München: C. H. Beck, στήλες 859-860.
- Hunger, H., 1994. *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Ή λόγια κοσμική γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, τόμος Γ', Αθήνα [Ελληνική μετάφραση του: Hunger, H. 1978. *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, München: C. H. Beck].
- Garzya, A., 2005, Aetios von Amida. Στο: Leven K.-H. (επιμ.), *Antike Medizin. Ein Lexicon*, München: C. H. Beck, στήλες 19-20.
- Green, H. M., 2005. Salerno. Στο: Glick, T., S. J. Livesey and F. Wallis (επιμ.), *Medieval Science, Technology and Medicine. An Encyclopedia*. New York: Routledge, σ. 452-453.
- Griffin, P. J., 2010. The Development of Human Medicines Control in Europe from Classical Times to the 21st Century. Στο: Edwards, D. L., W.A. Fox and P.D. Stonier (επιμ.), *Principles and Practice of Pharmaceutical Medicine*, New Jersey: Wiley-Blackwell, σ. 430- 455.
- Guardasole, A. 2020a. La recette en vers de la thériaque d' Andromaque I' Ancien. Στο: Boudon-Millot V., F. Micheau (επιμ.), *La Thériaque, Histoire d' un remède millénaire*, Paris: Les Belles Lettres, σ. 77-89.
- Guardasole, A., 2020b. La recette de la thériaque d' Andromaque à Constantinople et Alexandrie à l' époque byzantine (Aétius, Paul d' Echine et Théophane Chrysobalantes). Στο: Boudon-Millot V., F. Micheau (επιμ.), *La Thériaque, Histoire d' un remède millénaire*, Paris: Les Belles Lettres, σ. 138-161.
- Iskandar, Z. A., 1976. An attempted reconstruction of the late alexandrian medical curriculum, *Medieval History* 20, σ. 235-258.
- Karaberopoulos, D., M. Karamanou and G. Androutsos, 2012. The art of medicine. The theriac in antiquity. *The Lancet* 379, σ. 1942-1943.
- Kessel, D., 2019. Syriac Medicine. Στο: King D. (επιμ.), *The Syriac World*. London- New York: Routledge, σ. 438-459.
- Koetshet, P., 2019. From Commentary to Polemic: the Reception of Galen by Abū Bakr al-Rāzī. Στο: Bouras-Vallianatos P., B. Zipser (επιμ.), *Brill's Companion to the Reception of Galen*, Leiden: Brill, σ. 196-214.
- Kwallel, E., F. Newton 2019. *Medicine at Monte Cassino. Constantine the African and the Oldest Manuscript of his "Pantegni"*, Turnhout: Brepols.

Leven, K.-H., 2005. Römische Medizin. Στο: Leven K.-H. (επιμ.), *Antike Medizin. Ein Lexicon*, München: C. H. Beck, στήλες 757-759.

Levey, M., 1973. *Early Arabic Pharmacology. An Introduction Based on Ancient and Medieval Sources*, Leiden: Brill.

Lherminier, G., 2016. Manuscrits de Paul d' Égine à la Bibliothèque nationale de France, *Bulletin du Bibliophile* 2, σ. 229-274.

Marasco, G., 2005. Andromachos von Kreta. Στο: Leven K.- H. (επιμ.), *Antike Medizin. Ein Lexicon*, München: C. H. Beck, στήλες 50-51.

Marasco, G., 2005. Mithridates. Στο: Leven K.- H. (επιμ.), *Antike Medizin. Ein Lexicon*, München: C.H. Beck, στήλες 621-622.

Μαυρουδής, Δ. Αϊμ., 2013. *Τά Ίοβόλα Ζῶα καί τά Δηλητήρια Φάρμακα στήν Ἀρχαία Ἑλληνική Ἱατρική*. Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 69. Ἀθήναι: Γραφεῖον Δημοσιευμάτων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Mavroudi, M., 2015. Translations from Greek into Latin and Arabic during the Middle Ages: Searching for the Classical Tradition, *Speculum* 90/1, σ. 28-59.

Nikolaou, A., (υπό δημοσίευση). The Use of Snake Flesh in the Formula of Theriac based on a Glossary for the Works of Pseudo-Dionysius the Areopagite (6th Century), *Sudhoff's Archiv*.

Oikonomopoulou, K., 2016. Scientific encyclopedias. Στο: Irby L. G. (επιμ.), *A Companion to Science, Technology, and Medicine in Ancient Greece and Rome*, vol. I, New Jersey: Wiley-Blackwell, σ. 973-987.

Parojcic, D., D. Stupar and M. Mirico, 2003. La Thériaque: Médicament et Antidote, *Vesalius* IX, I, σ. 28-32.

Paulus Aegineta 1921, εκδ. I. L. Heiberg, Libri I-IV, *Corpus Medicorum Graecorum* IX1, Leipsig-Berlin: Teubner.

Paulus Aegineta 1924, *Pars altera*, εκδ. I. L. Heiberg, Libri V-VII, *Corpus Medicorum Graecorum* IX2, Leipsig-Berlin: Teubner.

Pollak, K. 2007. *Η ιατρική στην αρχαιότητα. Ελλάδα-Ρώμη-Βυζάντιο. Η ιατρική στη Βίβλο και το Ταλμούδ*. Αθήνα [Ελληνική μετάφραση του: Pollak, K., 1978. *Die Heilkunde der Antike. Griechenland - Rom – Byzanz. Die Medizin in Bibel und Talmud*. Wiesbaden: R. Lowit].

Pormann, P. E., 2004. *The Oriental Tradition of Paul of Aegina's "Pragmateia"*. Leiden-Boston: Brill.

Pormann, P. E., 2005. Paulus von Aigina. Στο: Leven K.- H. (επιμ.), *Antike Medizin. Ein Lexicon*, München: C. H. Beck, στήλες 681-682.

Raj, D., K. Pękacka-Falkowska, M. Włodarczyk and J. Węglorz, 2021. The real Theriacpanacea, poisonous drug or quackery? *Journal of Ethnopharmacology* 201, σ. 1-7.

- Raeder, J., 1928. *Oribasii collectionum medicarum reliqiae*, vol. I, Leipsig: Teubner.
- Retsas, S., 2020. Clinical trials and the COVID-19 pandemic. *Hellenic Journal of Nuclear Medicine*, 23/1, σ. 4-5.
- Ricordel, J., 2010. La thériaque en débat dans les traités arabes, *Revue d'histoire de la Pharmacie* 367 (LVIII), 3, σ. 271-284.
- Rousseau, N., 2020. Des Thériaques (Θηριακά) à “la thériaque” (θηριακή): formation et histoire du terme. Στο: Boudon-Millot V, F. Micheau (επιμ.), *La Thériaque. Histoire d'un remède millénaire*. Paris: Les Belles Lettres, σ. 39-75.
- Rubin, J., 2014. The use of the “Jericho Tyrus” in theriac: A case study in the history of exchanges of medical knowledge between Western Europe and the realm of Islam in the Middle Ages, *Medium Aevum* 83/ 2, σ. 234-253.
- Scarborough, J., 1991. Aetios of Amida. Στο: A. P. Kazdhan (επιμ.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, New York-Oxford: Oxford University Press, σ. 30-31.
- Scarborough, J., 1991. Oribasius, Στο: A. P. Kazdhan (επιμ.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, New York-Oxford: Oxford University Press, σ. 1533.
- Scarborough, J., A., M. Talbot, 1991. Alexander of Tralles. Στο: A. P. Kazdhan (επιμ.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, New York-Oxford: Oxford University Press, σ. 1607-1608.
- Scarborough, J., A., M. Talbot, 1991. Paul of Aegina. Στο: A. P. Kazdhan (επιμ.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, New York-Oxford: Oxford University Press, σ. 58.
- Shefer-Mossensohn, M., 2009. *Ottoman Medicine. Healing and Medical Institutions, 1500-1700*. New York: State University of New York Press.
- Taghizadieh, A., R. Mohammadasab, J. Ghazi-Sharbafe, N. S. Michaleas, D. Vrachatis and M. Karamanou, 2020. Theriac in the Persian Traditional Medicine, *Erciyes Medical Journal* 42, 2, σ. 235-238.
- Tieleman, T., 2005. Galen. Στο: Leven K.- H. (επιμ.), *Antike Medizin. Ein Lexicon*, München: C. H. Beck, στήλες 314-319.
- Walker-Meikle, K., 2013-2014. Toxicology and treatment: Medical Authorities and Snake-Bite in the Middle Ages, *Korot* 22, σ. 85-104.
- Whipple, A. O., 1936. Role of the Nestorians as the Connecting Link between Greek and Arabic Medicine, *Annals of Medical History*, 8, σ. 313-323.
- Wilson, E. J., S. Dinkha, 2010. *Hunain Ibn Ishāq's “Questions on Medicine for Students”. Transcription and Translation of the Oldest Extant Syriac Version (Vat. Syr. 192)*. Studi e Testi, vol. 459. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana.
- Yildirim, V. R., 2018. The Comparison of Grand Theriac Formulations in Canon of Avicenna and Two Manuscripts from Early Ottoman Medicine, *Lokman Hekim Dergisi* 8 (3), σ. 247-260.

ΑΙΓΙΔΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Υπουργείο Πολιτισμού

ΧΟΡΗΓΟΙ

ΤΕΧΝΙΚΟ
ΕΠΙΧΕΙΡΗΤΗΡΙΟ
ΕΛΛΑΔΑΣ

ΟΜΙΛΟΣ ΤΕΕ ΤΕΡΝΑ

ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ

ΜΕΓΑΡΟ
ΜΟΥΣΙΚΗΣ
ΑΘΗΝΩΝ